

Одержано редакцією 01. 09. 2014

Прийнято до публікації 20. 11. 2014

Аннотація. Терещенко Т. В. *Матеріальне положення сільського населення центральних областей України в 1943–1945 зг.* Стаття посвячена отдельним аспектам матеріального положення сільського населення центральних областей України на начальном етапе востановлення народного хозяйства в последние годы войны. В ней рассмотрено влияние различных факторов на матеріальное положение крестьян, а также источники их доходов.

Ключевые слова: соціально-бытовая сфера села, крестьяне, колхозники, период востановлення, быт, благополучие.

Summary. Tereshchenko T. V. *Material status of rural population central areas of Ukraine (years 1943–1945.)* The article analyzes the material position of the rural population of the central areas of Ukraine during the period of re-establishment of the economy (1943–1945) on the basis of numerous sources and literature. The influence of different factors on the financial position of the villagers and the main sources of income were investigated. An attempt of a complex study of the village social sphere at the period of renewal as well as specific character of its functioning in the context of the socio-political life of the republic has been made in the course of the investigation with the help of the different approaches analysis of a great many of scientific publications. Its results gave the author an opportunity to make a general conclusion, that the chief causes of the Central Ukraine village social sphere low level development at the reconstruction period were not only the consequences of war, but also the existence of the administrative-command system which, while forming state budget, would re-distribute the funds for the profit of heavy industry, neglecting village natives' social needs as well as folk welfare improvement.

Key words: the village social sphere, the village natives, the country renewal and development process, the reconstruction period, the social-living network, the folk welfare improvement.

УДК 94(477) «1941–1945» – 0.58.244

О. Г. Перехрест

ЗАХОДИ ЩОДО ВІДРОДЖЕННЯ САДІВНИЦТВА Й ВИНОГРАДАРСТВА В УКРАЇНІ В 1943–1950 рр.

Стаття присвячена розгляду недостатньо дослідженого й висвітленого у вітчизняній історіографії сегмента аграрної історії України – відродженню садівничої й виноградарської галузей сільськогосподарського сектора економіки України в 1943–1945 рр. Проаналізовано стан справ у зазначених галузях у передвоєнний період, згубні наслідки для їхнього функціонування війни та нацистської окупації. Розглянуті здійснені заходи щодо відродження садівництва й виноградарства в республіці в 1943–1945 рр. Показано основні напрямки відновлювальних робіт, проблеми й труднощі, які супроводжували цей процес, шляхи й засоби їх подолання, конкретну допомогу, надану українським аграріям республіками СРСР. Акцентовано увагу на позитивних результатах відновлювальних робіт і невирішених проблемах та їхніх причинах.

Ключові слова: садівництво, виноградарство, насадження, сортовий склад, посадковий матеріал.

Постановка проблеми. У відбудовний період у переліку здійснюваних заходів по відродженню в республіці сільського господарства великі завдання стояли щодо відтворення та подальшого розвитку садівництва і виноградарства. Упродовж 1943–1945 рр. у республіці було здійснено значну роботу щодо відновлення цих важливих галузей аграрного сектора економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однак в історичній літературі, присвяченій відбудовним процесам у сільському господарстві республіки, це питання до теперішнього часу залишається недостатньо висвітленим: до нього зверталися в контексті більш загальних проблем лише М. О. Буцько і М. І. Лавринович, О. П. Канєвський та автор заявленої публікації [1]. З огляду на викладене вище у статті ставиться **мета** проаналізувати здійсненні

в 1943–1945 рр. заходи по відновленню в Україні, зокрема в колгоспно-радгоспному секторі республіки, садівництва і виноградарства.

Виклад основного матеріалу. Довоєнна Україна завдяки родючим ґрунтам і порівняно м'якому клімату була одним із найбільших районів товарного плодівництва не лише в СРСР, а й в Європі. Перед війною в Україні налічувалося майже півмільйона гектарів плодючих насаджень. На цей час, у порівнянні з 1913 р., коли площа під садами займала 156,2 тис. га, площа садів зросла більше ніж у три рази. До традиційних районів плодівництва (Наддністров'я, Поділля, Чорноморське узбережжя) додалися нові. Зокрема, значні плодові насадження було закладено навколо промислових центрів у Донбасі, на Дніпропетровщині й Запоріжжі, – там, де садівництво раніше було розвинуто зовсім мало. Наприклад, у Донбасі (Сталінська і Ворошиловградська області) у 1925 р. було садів 13 448 га, у 1928 р. стало 28 041 га [2, 212–213], а вже перед війною – понад 60 тис. га [3, 115], у тому числі в колгоспах 18 133 га [4, 200]. За орієнтовними підрахунками, до війни, коли багато ще молодих садів не плодоносили, в Україні вирощувалося на душу населення 20 кг плодів (для порівняння зазначимо, що в усьому СРСР майже 15 кг, а в дореволюційній Росії – 8 кг).

Більше половини довоєнного садового фонду республіки припадало на колгоспи, радгоспи та інші державні господарства. Особливо швидкими темпами розвивалося товарне садівництво в колгоспах. У 1940 р. у колгоспах було насаджено 26,7 тис. га нових і підсаджено 10,1 тис. га старих садів, а всього садів у колгоспах на 1 січня 1941 р. було 212 тис. га [2, 214].

Під час окупації та воєнних дій плодючі насадження в багатьох колгоспах і радгоспах, а також на садибах сільських мешканців були або зовсім знищені, або їхня кількість набагато зменшилась. Лише у колгоспах лівобережних областей загинуло не менше 15% старих і 30–35% молодих садів [4, 23]. Було цілком знищено 40,9 тис. га садів. Детальніші дані про кількість плодючих насаджень у східних областях республіки у 1940 р., знищених у період окупації та наявних на 1 січня 1944 р., наведені у таблиці 1 [4, 200].

Таблиця 1
Плодючі насадження в колгоспах східних областей УРСР станом на 1 січня 1944 р.*

(гектарів)

Області	Сади			Ягідники		
	Було в 1940 р.	Знищено в період окупації	Залишилося	Було в 1940 р.	Знищено в період окупації	Залишилося
Харківська	15094	3000	12094	651	135	516
Ворошиловградська	6381	1600	4781	355	125	230
Сталінська	11752	3000	8752	468	180	288
Полтавська	10863	2700	8768	672	180	492
Сумська	8028	1600	6428	265	45	220
Чернігівська	9387	2400	6987	489	95	394
Дніпропетровська	13334	2600	20734	398	95	303
Запорізька	19751	4000	15751	406	105	301
Київська	17582	3500	14082	986	330	656
Житомирська	4914	1000	3914	260	90	170
Вінницька	20371	4100	16271	317	100	217
Кам'янець-Подільська	24236	4800	19436	290	100	190
Кіровоградська	5973	1200	4773	162	50	112
Миколаївська	8157	1600	6557	41	15	26
Одеська	5832	1200	4632	55	20	35
	181655	38300	143355	5815	1665	4150

* По незвільненим областям площа знищених насаджень обрахована за процентами знищених у звільнених областях

Крім того, унаслідок хижацької експлуатації та відсутності належного догляду загинуло 22% дерев у решті насаджень, що в переведенні на суцільну посадку становило 73,2 тис. га. Отже, загальні втрати в галузі садівництва в Україні обраховувалися в 114,1 тис. га, або 30,6% [5, 179].

Після визволення України від загарбників у республіці в короткі строки була проведена велика робота по відродженню садівництва. Лише в колгоспах у 1944–1945 рр. було проведено ремонтні роботи на площі 15 720 га садів і плодоягідних плантацій [6, 138], посаджено тисячі гектарів нових садів. Однак до повного виконання обсягів відбудовних робіт у галузі було ще далеко, адже це потребувало тривалого часу й великих матеріальних і трудових затрат.

Відновлення старих і закладання нових садів затримувалося через відсутність посадкового матеріалу. До війни в Україні функціонувало 300 плодкових розсадників з черговим полем 930 га, де вирощувалось за рік майже 10 млн саджанців. Але й тієї кількості не вистачало для задоволення зростаючих потреб садівництва. Зокрема, дуже мало одержували саджанців колгоспники для своїх присадибних садів. Під час нацистської окупації майже всі плодкові розсадники були зруйновані й зовсім припинили свою діяльність. Велику кількість посадкового матеріалу загарбники вивезли до Німеччини. Тільки з плодкових розсадників Укрсадовинтресту за два роки було вивезено 1,6 млн саджанців [2, 221]. Тому насамперед вживалися заходи, спрямовані на найшвидше відновлення довоєнної кількості та площі плодкових розсадників, поліпшення порідного та сортового складу посадкового матеріалу.

Станом на 1 січня 1945 р. площа садів у всіх категоріях господарств України становила 491,8 тис. га, зокрема в колгоспах – 368,2 тис. га й радгоспах – 41,8 тис. га, площа ягідників, відповідно, 4,3 тис. га, 3,0 га і 0,6 тис. га [3, 47 зв.]. Водночас не в усіх колгоспах і радгоспах відновленню садівництва приділялася належна увага. У багатьох з них до відновлювальних і ремонтних робіт у садах навіть не приступили або проводили їх у незначних розмірах. У 1945 р. понад 10 тис. (або 38%) колгоспів зовсім не мали садів і ягідників, а 40% колгоспів мали їх менше 10 га (зокрема понад 7 тис. колгоспів мали сади площею менше 5 га). Майже в 40% садиб колгоспників зовсім не було плодкових дерев і ягідників на своїх садибах [2, 215–216]. Незначна кількість плодкових дерев на садибах селян зумовлювалася головним чином тим, що через поганий сортовий склад насаджень, періодичне плодоношення яблунь і груш та низьку їх врожайність селянам не вигідно було відводити землю для присадибного садівництва. На селянських садибах переважали вишні та сливи.

Великий обсяг роботи належало виконати й по відновленню та розвитку в республіці виноградарства. Україна мала сприятливі умови і великі можливості для розвитку виноградарства і виноробства. У 1940 р. площа виноградників досягла 86,8 тис. га, зокрема 53,7 тис. га в східних областях УРСР. Найбільша площа виноградників у 1940 р. була в таких областях: Ізмаїльська – 31 761 га, або 36,6% виноградників УРСР, Одеська – 30 062 га, або 34,6%, Миколаївська – 5804 га, або 6,7% виноградників УРСР, Запорізька – 5694 га, або 6,6%, Херсонська – 5328 га, або 6,1%, Дніпропетровська – 1991 га, або 2,3%, Вінницька – 1872 га, або 2,2%, Сталінська – 1463 га, або 1,7%, Чернівецька – 119 га, або 1,3% виноградників УРСР. На ці області припадало 98,1% виноградників України, у тому числі 71,2% на Ізмаїльську і Одеську області. Виноградники УРСР уже до війни по площі займали одне з перших місць у Радянському Союзі.

Чимало передових колгоспів Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької та інших областей збирали врожай винограду європейських сортів по 70–80 ц з гектара, а окремі колгоспи, бригади і ланки – по 100–120–150 ц з гектара. Колгосп «Вперед» Баштанського району Миколаївської області в 1939 р. одержав урожай винограду 116 ц з гектара. Колгосп ім. 120-ти Привольнянського району Миколаївської області в тому ж році одержав 116,2 ц з гектара. Радгосп «Перемога наймитів» Каховського району Херсонської області в 1939 р. з площі 296 га одержав у середньому по 118,9 ц винограду з гектара.

У господарствах, де приділяли належну увагу виноградарству, воно давало високі прибутки. Так, колгосп ім. К. Лібкнехта Одеського району, котрий у 1939 р. зібрав урожай по

80,4 ц з гектара, із загальної суми прибутку за 1939 р. у 1979 тис. крб. одержав прибутку від винограду 1132 тис. крб. Грошова оплата трудодня в колгоспі становила понад 13 крб. Колгосп ім. Петровського Могилів-Подільського району Вінницької області одержав прибутку від виноградарства 1227 тис. крб. при загальному прибутку колгоспу в розмірі 1367 тис. крб. Грошова оплата трудодня в цьому колгоспі становила майже 25 крб. [2, 225–226].

Під час війни виноградарство України зазнало великих втрат. Велика площа виноградників загинула (див. таблицю 2 [4, 200]), а ті, що лишилися, були дуже зрідженими. Були знищені цінні виноградні розсадники, а більшість маточників американських лоз викорчувана.

Таблиця 2

Виноградні насадження в колгоспах східних областей УРСР станом на 1 січня 1944 р.*

Області	Виноградники		
	Було в 1940 р.	Знищено в період окупації	Залишилося
Харківська	36	15	21
Ворошиловградська	247	86	161
Сталінська	754	190	564
Полтавська	82	30	52
Сумська	6	3	3
Чернігівська	21	21	–
Дніпропетровська	1451	20	1281
Запорізька	4342	870	3472
Київська	123	40	83
Житомирська	–	–	–
Вінницька	1413	200	1213
Кам'янець-Подільська	177	60	117
Кіровоградська	256	85	171
Миколаївська	4548	910	3638
Одеська	14655	3000	11655
	28141	5710	22431

* По незвільненим областям площа знищених насаджень обрахована за процентами знищених у звільнених областях.

Ситуація ускладнювалася тим, що в Україні були мало поширені кращі сорти винограду, натомість великого поширення набули низькоякісні сорти гібридів, які у порівнянні з європейськими сортами давали у кілька разів нижчий урожай і, до того ж, низької якості. Так, у виноградних насадженнях колгоспів і радгоспів, а також на присадибних виноградниках колгоспників та одноосібників питома вага гібридів становила 80%. Ще у 1939 р. було заборонено насадження гібридів, і з того часу нові виноградні насадження потрібно було закладати виключно європейськими сортами. Серйозним недоліком було і те, що більшість виноградників були багатосортними. У промислових виноградниках південних областей України налічувалося десятки європейських сортів винограду, більша частина яких були нестандартними, їх асортимент не враховував особливості окремих зон і районів [2, 227].

За розрахунками Наркомату землеробства УРСР, для відновлення пошкоджених у період війни виноградників необхідно було організувати, починаючи з 1944 р., щорічне закладання нових виноградних плантацій на площі 3980 га, у т.ч. європейських сортів – 3475 га, маточників американських лоз – 415 га. Для забезпечення посадковим матеріалом необхідно було організувати виноградні розсадники на площі 270 га, у т.ч. підщеплених саджанців 90 га, кореневовласних саджанців європейських сортів – 136 га та американських лоз – 44 га, а для забезпечення виноградарського господарства кваліфікованими кадрами щорічно готувати 1270 бригадирів-виноградарів [4, 195].

З огляду на важливість відродження і розвитку в республіці виноградарської галузі Раднарком УРСР 27 червня 1944 р. прийняв спеціальну постанову «Про відбудову і дальший

розвиток виноградарства Української РСР». Постановою було визначено на ближчі роки програму відновлення і ремонту наявних виноградних насаджень, створення в колгоспах і радгоспах великої кількості виноградарських розсадників і маточників американських лоз для значного розширення площі виноградників, а головне – поліпшення якості українського виноградарства та виноробства, визначено райони, які повинні були спеціалізуватися на виробництві марочних і столових вин, шампанських виноматеріалів, коньяків та у вирощуванні столового винограду, а також затверджено стандартний асортимент сортів винограду. Передбачалося в південних і південно-західних районах України, найбільш сприятливих для вирощування винограду, але віддалених від великих міст і промислових центрів, створити сировинні бази для виробництва високоякісних марочних і столових вин, шампанського і коньяків. Для одержання шампанських виноматеріалів і виробництва шампанського виділялися південно-західні райони Одеської області – Гросулівський, Роздільнянський і Цебриківський та Придністровські райони Вінницької області – Могилів-Подільський, Ямпільський і Яришівський. Розташовані на правому березі Дніпра Береславський, Калінінський і Херсонський райони Херсонської області мали спеціалізуватися на вирощуванні винограду для виробництва високоякісних марочних вин, в основному білих, а лівобережний Каховський район Херсонської області – на вирощуванні винограду для виробництва високоякісних марочних столових вин, в основному червоних. Для виробництва коньяків виділялися західні райони Одеської області – Фрунзівський, Котовський, Красноокнянський, Балтський і Піщанський. Вирощування столового винограду мало здійснюватися в особливо сприятливих для цього Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській, Херсонській і Запорізькій областях, а також навколо всіх великих міст і промислових центрів України. Передбачалося значно розширити площі виноградних насаджень столових, а також технічних сортів винограду для виробництва шампанських і столових вин у районах Донбасу [2, 226–228].

Уже впродовж 1944 р. у республіці були виконані великі за обсягами роботи по відродженню виноградарської галузі, організації державних і колгоспних виноградарських господарств і виноградних розсадників та відновленню виноградних насаджень. З метою концентрації керівництва процесом вирощування й переробки винограду в складі Наркомату харчової промисловості було організовано Головне управління виноробної промисловості (з чотирма трестами: Одеським, Херсонським, Сталінським й Ізмаїльським), якому підпорядкували 20 виноградарських радгоспів інших наркоматів і трестів. Станом на 21 листопада було відновлено діяльність 5 виноградарських радгоспів в Ізмаїльській області, підібрані господарства для організації виноградарських радгоспів у Сталінській, Ворошиловградській і Чернівецькій областях. Приступили до організації 11 радгоспів в Одеській області й 10 радгоспів в Ізмаїльській області.

Для забезпечення виконання плану ремонту існуючих виноградників і закладання нових у 1944 р. радгоспами було вирощено 640 тис. шт. кореновласних європейських саджанців і 515 тис. шт. прищеплених саджанців, що дозволило забезпечити потреби в ремонті виноградників радгоспів на площі 800 га і посадку 25 га нових виноградників.

Велику кількість посадкового матеріалу надала для радгоспів і колгоспів України Грузинська РСР, а саме: прищеплених саджанців – 500 тис. шт., чубуків прищеплених сортів – 6 млн шт., чубуків європейських сортів – 600 тис. шт. Крім того, Україна одержала 11 млн 600 тис. шт. чубуків європейських стандартних сортів винограду з інших республік та областей Радянського Союзу.

Однак для виконання планових завдань по закладанню нових виноградників у радгоспах не вистачало: прищеплених саджанців – 600 тис. шт., американських прищеп – 10 млн шт. Тому з метою виконання встановленого урядом плану по виробництву посадкового матеріалу (по заготівлі, прищепленню і вирощуванню) Наркомхарчпром УРСР і Наркомземом УРСР спільно були розроблені й реалізовані наступні заходи: визначено 47 колгоспних розсадників, які вирощували посадковий матеріал на договірних засадах з радгоспами; для заготівлі посадкового матеріалу до Грузії й Криму було відряджено 15 агрономів, 50 робітників радгоспів і 175 колгоспників; здійснено підготовку ґрунту (плантаж)

під закладання шкілок навесні 1945 р. у радгоспах на площі 149 га і в колгоспах на площі 230 га [7, 396–397].

Висновки. Розпочата робота в 1944 р. по організації державних і колгоспних виноградних розсадників та відновленню виноградних насаджень була продовжена в 1945 р. Однак через відсутність необхідної кількості коштів, спеціальної техніки та тягла, посадкового матеріалу, спеціалістів і робочої сили в повному обсязі поставлені завдання у справі відродження галузі не вдалося виконати.

Список використаної літератури:

1. Буцько М. О. Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни) / М. О. Буцько, М. І. Лавринович. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 168 с.; Каневський О. П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР / О. П. Каневський. – К. ; Х. : Держсільгоспвидав УРСР, 1947. – 286 с.; Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр. : економічне та соціальне становище / О. Г. Перехрест. Монографія / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
2. Каневський О. П. Вказ. праця.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 3987.
4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 62.
5. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1965.
6. Буцько М. Вказ. праця.
7. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 : документы и материалы : в 3 т. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 3. – 511 с.

Одержано редакцією 01. 09. 2014

Прийнято до публікації 20. 11. 2014

Анотація. *Перехрест А. Г. Мероприяття по відродженню садівництва і виноградарства в Україні в 1943–1950 гг. Стаття посвячена розгляду недостатньо дослідженого і освітленого в вітчизняній історіографії сегмента аграрної історії України – відродженню садівничої і виноградарської галузей сільськогосподарського сектора економіки України 1943–1945 гг. Проаналізовані стан справ в названих галузях в передвоєнний період, руйнівні наслідки для їх функціонування війни і нацистської окупації. Розглянуті здійснені заходи по відродженню садівництва і виноградарства в республіці в 1943–1945 гг. Показані основні напрями відновлювальних робіт, проблеми і труднощі, супроводжували цей процес, шляхи і засоби їх подолання, конкретну допомогу, надану українським аграріям республіками СРСР. Акцентовано увагу на позитивних результатах відновлювальних робіт і нерешених проблемах і їх причинах.*

Ключеві слова: садівництво, виноградарство, насадження, сортової склад, посадочний матеріал.

Summary. *Perekhrest A. G. Events on revival of horticulture and viticulture in Ukraine in 1943–1950 gg.*

The article considers insufficiently explored and illuminated in the national historiography segment agrarian history of Ukraine – the revival of horticultural and viticultural industries agricultural sector of economy of Ukraine 1943–1945 gg. Analyzed the state of affairs in these sectors in peredvoenny period devastating consequences for their functioning war and the Nazi occupation. The activities considered to revive the horticulture and viticulture in the during the 1943–1945 are implemented. It was showed the basic directions of restoration work, the problems and difficulties that accompanied this process, ways and means to overcome them, specific assistance, nada Ukrainian farmers by Soviet republics. Emphasize the positive results of restoration work and unsolved problems and their causes.

Key words: horticulture, viticulture, planting, varietal composition, planting material.